

Paweł Pryt (UNIwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach)

ORCID: 0000-0002-4235-8006

Aktywność polityczna, społeczno-gospodarcza właściciela ordynacji chroberskiej Aleksandra Erwina Wielopolskiego (1875–1937) – próba nakreślenia problematyki

DOI: 10.25951/11130

STRESZCZENIE

Aleksander Erwin Wielopolski w latach 1902–1937 był XV ordynatem ordynacji chroberskiej. Artykuł jest próbą przedstawienia jego życiorysu. Oprócz zarządzania majątkiem rodzowym margrabia Wielopolski podejmował wiele innych aktywności. Włączył się w życie gospodarcze kraju, piastując stanowisko prezesa Zarządu Towarzystwa Akcyjnego Fabryk Cukru i Rafinerii „Łubna i Szreniawa”. Przejawem jego działalności społecznej było aktywne zaangażowanie się w szerzenie oświaty na gruncie lokalnym, jako prezes Nadnidziańskiego Koła Polskiej Macierzy Szkolnej. W Drugiej Rzeczypospolitej czynnie zaangażował się w wojnie polsko-bolszewickiej, piastując stanowisko przewodniczącego Obywatelskiego Komitetu Obrony Państwa na powiat pińczowski.

SŁOWA KLUCZOWE: Aleksander Erwin Wielopolski, Wielopolscy, ordynacja chroberska, ziemiaństwo.

SUMMARY

Political, Socio-Economic Activity Lord of the Manor of Chroberz Aleksander Erwin Wielopolski (1875–1937) – an Attempt to Sketch the Issue

Aleksander Erwin Wielopolski in the years 1902–1937 was the 15th lord of the manor of Chroberz. The article is an attempt to present his biography. Apart from managing the family assets, the aristocrat undertook a number of other activities. He joined the economic life of the country as the President of the Management Board of the sugar factory in Kazimierza Wielka. In the Second Polish Republic, he was actively involved in the Polish-Soviet War, as chairman of the Citizens' Committee for State Defense for the Pińczów district.

KEYWORDS: Aleksander Erwin Wielopolski, Wielopolscy, entail of Chroberz, Polish landed gentry.

Przedmiotem artykułu jest nakreślenie zarysu biografii XV ordynata chroberskiego, margrabiego Aleksandra Erwina Wielopolskiego (1875–1937), jednego z wyróżniających się aktywnością publiczną przedstawiciela środowiska ziemiańskiego w pierwszej połowie XX w. W dorobku dotychczasowej historiografii nie znalazła się wyczerpująca próba naszkicowania różnych pól aktywności tego arystokraty. Częściowo tę lukę wypełnił biogram autorstwa Mieczysława B. Markowskiego opublikowany w *Świętokrzyskim słowniku biograficznym*¹ i publikacje Małgorzaty Przeniosło podejmujące niektóre epizody z historii Wielopolskich w pierwszej połowie XX w.² Podstawę dla przygotowania artykułu stanowiły aktualny stan badań oraz kwerenda zasobu Archiwum Ordynacji Myszkowskich³ zdeponowanego w Archiwum Państwowym w Kielcach.

Na wstępie należałoby przybliżyć antenatów Aleksandra Erwina, których wielopłaszczyznowa aktywność publiczna wpływała na formowanie jego osobowości i postawy. Wspomniany arystokrata urodził się 3 marca 1875 r. jako syn ordynata chroberskiego Zygmunta Andrzeja Wielopolskiego (1833–1902) i Albertyny Leopoldyny Wilhelminy z austriackich książąt Montenuovo⁴. Zarówno ojciec, jak i dziadek Aleksander (1803–1877) należeli do grona najbardziej wpływowych przedstawicieli polskich elit ziemiańskich doby zaborów. Ich rezydencja ordynacji, pałac w podpińczowskim Chrobrzu, przyciągała grono aktywnych działaczy ugodowo-konserwatywnych ówczesnego Królestwa Polskiego i regionu północnej Małopolski (tj. guberni kieleckiej i radomskiej). Wskazane środowisko dążyło do przywrócenia autonomii Królestwa w ramach imperium carskiego, zniesionej po upadku powstania listopadowego. Jak zauważył jeden z ówczesnych obserwatorów Stanisław Linowski – właściciel Linowa (sąsiadującego z majątkiem Wielopolskich): „wszystko, co się w ordynacji działo, miało poważny wpływ na życie całego powiatu”⁵.

¹ M.B. Markowski, *Wielopolski Aleksander Erwin*, w: *Świętokrzyski słownik biograficzny*, t. 2: 1795–1918, red. J. Szczepański, Kielce 2009, s. 488.

² Zob. prace Małgorzaty Przeniosło zawarte w poniższym artykule.

³ Ordynacja została założona w 1601 r. przez Piotra oraz Zygmunta Myszkowskich. W wyniku braku bezpośrednich spadkobierców w 1730 r. znalazła się w posiadaniu Franciszka Wielopolskiego; M. Nowak, *Linia ordynacka Wielopolskich, margrabiów Gonzaga-Myszkowskich (do połowy XX w.) – zarys dziejów*, „Rocznik Lubelskiego Towarzystwa Genealogicznego” 2015, t. 7, s. 42.

⁴ Archiwum Państwowe w Kielcach (dalej: APK), Akta stanu cywilnego parafii rzymskokatolickiej w Chrobrzu, sygn. 89, s. 13.

⁵ A. Szwarz, *Zygmunt Wielopolski i Towarzystwo Kredytowe Ziemskie (1874–1898)*, w: *Aktywność gospodarcza ziemiaństwa w Polsce w XVIII–XX wieku*, red. W. Caban, M.B. Markowski, Kielce 1993, s. 95.

Dziadek – imiennik Aleksandra Erwina – odegrał ważną rolę w konsolidacji obozu konserwatywnego ziemiaństwa, zorientowanego na zawarcie ugody politycznej z Rosją. W latach 1861–1862, w okresie liberalizacji polityki Petersburga wobec Królestwa oraz zbliżenia carskich i polskich elit, jako lider ugodowców Aleksander pełnił funkcję dyrektora Komisji Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego i Komisji Sprawiedliwości. Zwieńczeniem jego błyskotliwej kariery było przyjęcie w 1862 r. najwyższej funkcji wykonawczej w Królestwie – naczelnika rządu cywilnego⁶. Wybuch powstania styczniowego spowodował zarzucenie przez Rosję dotychczasowej linii postępowania wobec wspomnianego wyżej kraju i powrót do rządów metodami represyjnymi. Pociągnęło to za sobą dymisję Aleksandra Wielopolskiego z zajmowanego stanowiska i dobrowolną emigrację do Drezna (gdzie zmarł). W wymiarze regionu północnej Małopolski (ówczesnej guberni kieleckiej i radomskiej), gdy przebywał w rezydencji w Chrobrzu, był jednym z wyróżniających się właścicieli ziemskich stosujących nowoczesne metody agrotechniczne. Miało to wpływ na uznanie swego środowiska, gdyż pełnił funkcje kierownicze w instytucji finansowej większej własności, tj. prezesa kieleckiego oddziału Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego (TKZ)⁷.

Kontynuatorem aktywności politycznej i społeczno-gospodarczej Aleksandra był najstarszy syn i dziedzic ordynacji chroberskiej – Zygmunt. W dobie popowstaniowej po seniorze przejął rolę przywódcy środowiska ugodowego w Królestwie Polskim; stąd też w drugiej połowie XIX w. był inicjatorem licznych akcji lojalistycznych wobec caratu; te jednak nie przyniosły oczekiwanego powrotu Petersburga do polityki częściowego przywrócenia autonomii Królestwa⁸. Podobnie jak ojciec pełnił eksponowane funkcje publiczne: w latach 1867–1898 szambelana rosyjskiego dworu oraz zarządcy Księstwa Łowickiego (dóbr apanażowych carów w Królestwie Polskim)⁹. W drugiej połowie XIX w., w dobie kapitalistycznych przemian w zaborze rosyjskim wywołanych uwłaszczeniem, Zygmunt z powodzeniem prowadził proces modernizacji dóbr ordynackich. Zmierzał on do specjalizacji produkcji rolniczej (hodowla w kierunku mlecznym i mięsnym) oraz

⁶ A.M. Skałkowski, *Aleksander Wielopolski w świetle archiwów rodzinnych*, t. 1: *Margrabiego lata przedhistoryczne 1803–1860*, Warszawa 2019, s. 37–38; T. Żychliński, *Złota księga szlachty polskiej*, t. 9, Poznań 1887, s. 204–206.

⁷ M. Nowak, *Wielopolski Aleksander*, w: *Świętokrzyski słownik biograficzny*, t. 2, s. 487–488; B. Szabat, *Postawy polityczne ziemiaństwa w kieleckiem na przełomie XIX i XX wieku*, w: *Ziemiaństwo a ruchy niepodległościowe w Polsce XIX–XX wieku*, red. W. Caban, M.B. Markowski, Kielce 1994, s. 87.

⁸ „Czas” 1902, nr 59, s. 1.

⁹ A. Szwarc, *Zygmunt Wielopolski*, s. 89.

uprzemysłowienia (zakładając cegielnię, młyny wodne, olejarnie oraz tartak). Zygmunt, podobnie jak ojciec Aleksander, był działaczem TKZ. Wchodził do jego władz centralnych, tj. Dyrekcji Głównej. Zainteresowany pozarolniczymi źródłami dochodu, wykorzystując koneksje w kręgach rządowych, w latach 1881–1885 zaangażował się w budowę linii kolejowej, łączącej Zagłębie Staropolskie (Dąbrowę) z Iwanogrodem (Dęblinem). Po zakończeniu inwestycji przez pięć lat pełnił funkcję prezesa zarządu Towarzystwa Akcyjnego Drogi Żelaznej¹⁰.

Atmosfera domu rodzinnego w duchu silnej aktywności publicznej i społeczno-ekonomicznej, w której wzrastał Aleksander Erwin, miała zapewne zadecydować o jego kontynuacji w tym zakresie tradycji rodowej. Z myślą o przygotowaniu go do pełnienia eksponowanej roli w kraju, Aleksander Erwin otrzymał staranne wykształcenie. Nawiązując do losów dziadka, został skierowany do Cesarsko-Królewskiej Akademii Szlacheckiej w Wiedniu. Następnie kontynuował naukę w gimnazjum w Warszawie. Zwieńczeniem jego edukacji były dla przyszłego ordynata rozpoczęte w 1894 r. trzyletnie studia prawnicze w Berlinie¹¹.

Pierwotnie ojciec Aleksandra Erwina planował, aby zgodnie z tradycją Wielopolskich jego następca przejął rolę lidera konserwatywnego ziemiaństwa Królestwa Polskiego zabiegającego o zawarcie ugody z caratem. Z myślą o tym, uzyskał w Petersburgu zgodę na nadanie najstarszemu synowi tytułu dworskiego; w planach Zygmunta miało to otworzyć mu drogę do budowy koneksji w kręgach biurokracji centralnej i elit politycznych Rosji carskiej. Jednakże na drodze ku realizacji tego planu stanął silny sprzeciw żony – Albertyny. Ta, znając negatywne doświadczenia teścia i męża (ostracyzm w środowisku ziemiańskim, niechętnym ostentacyjnemu lojalizmowi Wielopolskich, narażający ich na oskarżenia o serwilizm wobec zaborcy), chciała uchronić synów przed negatywami udziału w życiu politycznym. Stąd zarówno najstarszy syn Aleksander Erwin, jak i młodszy Albert zostali świadomie odsunięci od działań ojca. W tej sytuacji od początku lat dziewięćdziesiątych XIX w. Zygmunt był zmuszony włączyć do swych zabiegów politycznych w Petersburgu bratanka (syna hr. Józefa) – hr. Władysława¹². Nie oznaczało to całkowitej izolacji od kwestii politycznych Aleksandra Erwina. Jego ojciec, chcąc, aby syn zachował wpływy na dworze carskim, w 1896 r. wyjednał

¹⁰ Z. Stankiewicz, *Dzieje wielkości i upadku Aleksandra Wielopolskiego*, Warszawa 1967, s. 222; M. Nowak, *Zygmunt Wielopolski jako współzałożyciel, udziałowiec i prezes Towarzystwa Drogi Żelaznej Iwanogrodzko-Dąbrowskiej*, w: *Studia i materiały do dziejów Kielecczyzny*, t. 1, red. W. Caban, Kielce 1998, s. 7–23.

¹¹ APK, Archiwum Ordynacji Myszkowskich (dalej: AOM), sygn. 237, s. 15, 160; M.B. Markowski, *Wielopolski Aleksander Erwin*, s. 488.

¹² APK, AOM, sygn. 243, s. 170–172.

dla niego tytuł kamerjunkra¹³. Z tego tytułu uczestniczył w podejmowaniu cara Mikołaja II jako członek reprezentacji Królestwa, gdy ten przyjechał do swych dóbr apanażowych latem 1897 i 1901 r. Na marginesie, podczas tej ostatniej wizyty Aleksander Erwin uczestniczył pod nieobecność ojca w przygotowaniu wraz z grupą ziemian (w tym bliskim współpracownikiem Zygmunta – Maciejem ks. Radziwiłłem) przemówienia powitalnego władcy w imieniu deputacji kraju¹⁴.

Po śmierci w marcu 1902 r. Zygmunta Wielopolskiego zachował zdystansowany charakter do aktywności politycznej. Symptomatyczne, że odrzucił propozycję skrajnego konserwatysty Jerzego hr. Moszyńskiego, aby wykorzystać zjazd ziemiaństwa na uroczystości pogrzebowe jako okazję do powołania katolickiego, ultrazachowawczego ugrupowania. Aleksander Erwin jako dziedzic ordynacji, tytułu margrabiowskiego i „historycznego nazwiska” nie podjął się roli kontynuatora lidera konserwatywno-ugodowego środowiska ziemiańskiego. Odrzucił pomysł, aby pochówek jego ojca (Zygmunta) przyjął – jak to było przed ćwierć wiekiem w czasie pogrzebu jego dziadka (Aleksandra) – kształt lojalistycznej demonstracji politycznej. Nowy ordynat uważał, że kojarzenie jego nazwiska z klerykalizmem było niewłaściwe. Ponadto nie chciał angażować się w działania skazane na niepowodzenie (uznawał ostatnią wolę zmarłego, aby rolę działacza ugodowego przejął jego kuzyn hr. Władysław). Aleksander Erwin podkreślał, że był świadkiem negatywnych doświadczeń, jakie dotknęły w czasie wieloletniej aktywności publicznej jego ojca. Na początku XX w. nie widział szerszego zaplecza dla akcji ugodowych, zważywszy, że młode pokolenie Polaków (w tym także to ze środowiska ziemiańskiego) lokowało sympatie w kręgach politycznych socjalistów i narodowej demokracji¹⁵.

W konsekwencji w ciągu czterech dekad dojrzałego życia Aleksander Erwin wyraźnie dystansował się od ostentacyjnej aktywności publicznej. Nie oznaczało to jednak abdykacji z udziału w różnych inicjatywach politycznych konserwatywnego ziemiaństwa. Przykładowo na przełomie stuleci wspierał finansowo umiarkowane zachowawczy dziennik „Słowo” (znamienne, że wszedł w skład ogólnego zebrania jego właścicieli). Jednak wskazany tytuł nie cieszył się, jak planowali jego sponsorzy, popularnością świadcząca, że program konserwatystów znajdował szerszą akceptację w opinii publicznej Królestwa Polskiego. Dlatego

¹³ Tamże, Rząd Gubernialny Kielecki, sygn. 1894, s. 1–34; M.B. Markowski, *Wielopolski Aleksander Erwin*, s. 488.

¹⁴ APK, AOM, sygn. 1445, s. 73.

¹⁵ Por.: J. Moszyński, *Z powodu obchodu żałobnego hrabiego Wielopolskiego, margrabięgo Myszkowskiego*, Kraków 1902.

„Słowo” przeżywało silne problemy związane ze spadkiem prenumeratorów. Zdaniem Aleksandra miarą tego był odpływ poparcia ze strony elit ziemiańskich oraz burżuazyjnych i inteligentkich dla programu ugodowo-konserwatywnego (na rzecz sympatii dla rosnącego wówczas na znaczeniu ruchu narodowego – endecji). W efekcie w 1902 r. Aleksander Erwin wycofał się ze wspierania dziennika¹⁶.

Po nieudanym epizodzie ze „Słowem” doczekał zmiany sytuacji wewnętrznej w państwie carskim, tj. po wprowadzeniu reform ustrojowych w kierunku monarchii przedstawicielskiej wymuszonych wydarzeniami rewolucyjnymi lat 1905–1907. Znaczący był fakt, że nowa sytuacja nie wywołała większych zmian w charakterze aktywności politycznej Aleksandra Erwina. Ta wyraźnie wpisywała się w pewien schemat: unikania eksponowanej roli w wymiarze ogólnokrajowym przy rezerwowaniu sobie udziału w instytucjach¹⁷ i wydarzeniach politycznych (ważnych dla interesów rodzimego środowiska i rodu)¹⁸.

Nie ukrywał tego sam Aleksander Erwin. Przekonywał, że z pozycji prestiżowych traktował konieczność podkreślenia obecności „historycznego nazwiska” Wielopolskich w różnych inicjatywach politycznych. W 1906 r., kierując się tym założeniem, zgłosił akces do tworzącego się wówczas ugrupowania konserwatywnego o charakterze ugodowym – Stronnictwa Polityki Realnej¹⁹. Charakterystyczne, że w 1907 r., wierny dotychczasowej taktyce działalności publicznej, niejako w „politycznym cieniu”, zaproponował, gdy wspomniana organizacja zaproponowała go jako jednego z kandydatów na fotel deputowanego z guberni kieleckiej do ogólnoimperialnego parlamentu rosyjskiego – Dumy Państwowej. Jednocześnie zgodził się na pełnienie wówczas funkcji przewodniczącego Gubernialnej Komisji Wyborczej podczas wyborów do powyższego przedstawicielstwa²⁰.

¹⁶ APK, AOM, sygn. 646, s. 1–7; „Słowo” 1903, nr 53, s. 3.

¹⁷ Sygnałem tego było utrzymanie członkostwa w TKZ. APK, AOM, sygn. 845, s. 6; Towarzystwo Kredytowe Ziemskie w Królestwie Polskim, sygn. 30, s. 17.

¹⁸ Zważywszy, że w 1900 r. Aleksander Erwin poślubił reprezentantkę wpływowego i zamożnego rodu Zofię hr. Broel-Plater. To otwierało przed nim różne możliwości; K. Gadecka, *Działalność społeczna rodziny Broel-Platerów z Białaczowa na terenie powiatu opoczyńskiego w XX wieku*, „Studia Kieleckie” 2000, nr 6, s. 123–139; też, *Życie codzienne ziemiaństwa w międzywojniu (1918–1939) na przykładzie rodziny Broel-Platerów z Białaczowa*, w: *Z życia codziennego szlachty i ziemiaństwa między Wisłą a Pilicą w XVI–XX wieku. Studia*, red. J. Gapys, M. Nowak, J. Pielas, Kielce 2010, s. 95–120; „Gazeta Kielecka” 1900, nr 73, s. 2.

¹⁹ B. Szabat, *Postawy*, s. 91–98; S. Rudnicki, *Chrześcijańsko-Narodowe Stronnictwo Rolnicze*, w: *Ziemiaństwo polskie 1795–1945. Zbiór prac o dziejach warstwy i ludzi*, red. J. Leskiewiczowa, Warszawa 1985, s. 178.

²⁰ B. Szabat, *Kielce i kielczanie w czasie rewolucji 1905–1907 roku*, Kielce 2009, s. 167.

Ta maniera nieeksponowanego udziału w życiu politycznym, mająca na celu zachowanie pewnych wpływów w środowisku ziemiańskim i przynajmniej w części opinii publicznej rodzimego regionu, występowała także w czasach Drugiej Rzeczypospolitej. Kryły się za tym względy prestiżowe i doraźne interesy ekonomiczne. Dowodem tego był akces już w 1916 r. do powstałej wówczas organizacji broniącej interesów większej własności: Związku Ziemian, oraz do branżowej instytucji działającej przy wskazanym stowarzyszeniu – Zrzeszeniu Właścicieli Lasów²¹.

To ostatnie miało zajmować się pośrednictwem w sprzedaży asortymentu drzewnego produkowanego w dobrach jego członków. W okresie międzywojennym margrabia Aleksander Erwin posiadał jeden z największych w województwie kieleckim areał parceli leśnych²². To zdecydowało, że zasiadał we władzach naczelnych Zrzeszenia Właścicieli Lasów, tj. Radzie. Znamienne, że wraz z nim w pracach tego gremium uczestniczyli przedstawiciele arystokracji i zamożnego ziemianstwa, posiadacze dużych kompleksów leśnych w Polsce (m.in. pochodzący z rodzimego województwa kieleckiego potentaci w tym zakresie: Zygmunt hr. Broel-Plater, Michał hr. Komorowski, Karol hr. Raczyński, Stanisław Borkowski i Stefan Wielowiejski)²³. Czynnikiem decydującym o włączeniu się margrabiego Wielopolskiego w te prace było poparcie wskazanych ziemian oraz fakt, że jeden z nich, Stanisław Borkowski, był prezesem ogólnopolskiej firmy „Elibor”, zajmującej się zbytem drewna budowlanego. Bliskie kontakty z nim otwierały przed Aleksandrem Erwinem możliwość zbytu tego asortymentu i lobbowanie w interesach Zrzeszenia Właścicieli Lasów w sferach rządowych i samorządowych²⁴.

Na marginesie warto odnotować, że ważnym epizodem w biografii Aleksandra Erwina było zaangażowanie w obronę niepodległości w trakcie wojny polsko-bolszewickiej. W latach 1920–1921 objął on funkcję przewodniczącego Obywatelskiego Komitetu Obrony Państwa na powiat pińczowski. Wspierał aktywny udział przedstawicieli rodów ziemiańskich w akcji propagującej ochotniczy zaciąg do wojska (akces zgłosiło 300 osób, w tym 15 członków pińczowskiego oddziału Związku Ziemian). Ponadto Komitet pod kierunkiem Aleksandra Erwina powołał punkt aprowizacyjny dla żołnierzy na stacji kolejowej w podpińczow-

²¹ APK, AOM, sygn. 1602, k. 223–224; „Kurier Warszawski” 1913, nr 139, s. 3; B. Gałka, *Ziemianie i ich organizacje w Polsce lat 1918–1939*, Toruń 1999, s. 175–176.

²² W 1920 r. Wielopolski posiadał 5194 ha; dla porównania Komorowski – 1140 ha; M.B. Markowski, *Obywatele ziemscy w województwie kieleckim 1918–1939*, Kielce 1991, s. 89.

²³ „Gazeta Kielecka” 1918, nr 46, s. 3.

²⁴ E. Kłoczowski, *Organizacje ziemiańskie*, w: *Księga pamiątkowa na 75-lecie „Gazety Rolniczej” 1861–1935*, t. 1, red. J. Lutosławski, Warszawa 1938, s. 171.

skiej miejscowości Hajdaszek, przygotowywał paczki dla walczących na froncie, prowadził własną szwalnię w Pińczowie oraz wysyłał żywność i materiały opatrunkowe do szpitali w Kielcach. Komitet zajmował się również przyjmowaniem darowizn na rzecz armii, na które składały się m.in. konie, odzież, broń i gotówka. Jednym z ofiarodawców był margrabia Wielopolski, który przekazał 10 tys. marek polskich²⁵.

Wracając do przerwanej wywodu, należy wskazać, że w okresie Drugiej Rzeczypospolitej, stałym dążeniem Aleksandra Erwina było zachowanie pewnych wpływów w sferach ziemiańskich i kierowniczych państwa polskiego. Te – jak sądził – mogły otwierać przed nim możliwości rozwiązywania doraźnych problemów związanych np. z prowadzeniem rozległego kompleksu gospodarczego, jakim była ordynacja chroberska. Margrabia Wielopolski, podobnie jak większość konserwatywnego ziemiaństwa, uczestniczył w inicjatywach powołania partii zachowawczych. W 1921 r. przystąpił do zarządu Spółki Wydawniczej Powszechnej. Jej celem było finansowanie „Słowa”, organu prasowego upadającej wówczas konserwatywnej inicjatywy politycznej – Stronnictwa Polityki Realnej²⁶. Z kolei w 1922 r., mając świadomość rozkładu powyższego ugrupowania, wsparł inicjatywę utworzenia kolejnej partii konserwatywnej mającej zyskać szersze poparcie społeczne. Z tego wynikało, że Aleksander Erwin był uczestnikiem prac nad deklaracją programową Stronnictwa Zachowawczego (choć zgodnie ze znaną taktyką aktywności nie wszedł do jego władz naczelnych)²⁷.

Jego maniera do nieekspozowania swej osoby i preferowania działań zakulisowych ujawniła się w czasie przewrotu majowego w 1926 r. Margrabia, zniechęcony do niestabilnej sytuacji politycznej w dobie rządów parlamentarnych i koniunkturalizmu partii politycznych (zwłaszcza endecji), optował za przejściem

²⁵ *Obrona państwa w 1920 roku. Księga sprawozdawczo-pamiętkowa Generalnego Inspektoratu Armii Ochotniczych i Obywatelskich Komitetów Obrony Państwa*, red. W. Ścibor-Rylski, Warszawa 1923, s. 401–404.

²⁶ Należy wskazać, że ugrupowanie to nie miało większych wpływów w województwie kieleckim. Jego ostateczne rozwiązanie nastąpiło w 1923 r.; J. Gapys, *Ziemiaństwo a Narodowa Demokracja w województwie kieleckim w latach 1918–1939*, w: *Studia i materiały*, s. 75–76; A. Kidzińska, *Stronnictwo Polityki Realnej 1905–1923*, Lublin 2007, s. 281.

²⁷ W latach dwudziestych XX w. nie wykazywał w nim aktywności, co prawdopodobnie wynikało z dostrzeżenia niepowodzenia pozyskania poparcia społecznego przez Stronnictwo Zachowawcze; M. Przeniosło, *Aktywność polityczna i społeczna Wielopolskich z Chrobrza i Potockich z Chrząstowa (informacje w korespondencji rodzinnej z lat 1905–1939)*, w: *Społeczeństwo i gospodarka w regionie świętokrzyskim w XIX i XX wieku*, red. U. Oettingen, J. Szczepański, Kielce 2008, s. 248–250.

władzy przez środowisko marszałka Józefa Piłsudskiego. Widział w nim rękojmię stabilizacji systemu władzy oraz eliminację mankamentów polskiego życia politycznego²⁸. Po ukonstytuowaniu się władz sanacyjnych Aleksander Erwin, nie będąc formalnie członkiem żadnego ugrupowania, wziął udział (obok Leona hr. Lubieńskiego, Zdzisława ks. Lubomirskiego, Adama hr. Tarnowskiego i Aleksandra Meysztowicza) w rozmowach z przedstawicielem Piłsudskiego – Aleksandrem Mackiewiczem. Pertraktacje nie dały rezultatów z uwagi na odrzucenie żądań marszałka utworzenia komitetu poparcia dla przewrotu²⁹. Warto odnotować, że do końca lat trzydziestych XX w. margrabia Wielopolski nie uczestniczył już – w jawnych czy zakulisowych – działaniach w życiu politycznym Drugiej Rzeczypospolitej.

Inną płaszczyzną aktywności Aleksandra Erwina było zarządzanie rozległym majątkiem ziemskim. W marcu 1902 r., zgodnie ze statutem ordynacji chroberskiej, z chwilą śmierci swojego ojca jako najstarszy syn przejął ją na własność. Odziedziczył wówczas największy majątek w regionie północnej Małopolski między Wisłą a Pilicą, liczący 12 578 ha. Tworzyły go dobra alodialne (niepodlegające podziałowi i sprzedaży) oraz niealodialne (mogące podlegać obrotowi ziemią), leżące w powiatach miechowskim, jędrzejowskim i pińczowskim. Na terenie ordynacji, poza arealem przeznaczonym na produkcję rolniczą, znajdował się tartak, cztery młyny wodne, cegielnia oraz dwie olejarnie³⁰. Uprawa rolna w dobrach ordynacji opierała się na ziemniakach, burakach cukrowych, pszenicy, jęczmieniu, owsie oraz życie. Na uwagę zasługuje dobrze prosperujące gospodarstwo rybne. Wielopolscy hodowali także bydło oraz prowadzili gospodarkę leśną³¹.

Należy wskazać, że w ciągu pierwszej połowy XX w. systematycznie malała wielkość majątku znajdującego się w rękach Aleksandra Erwina. Zajmował on odpowiednio w 1926 r. 11 193 ha, a w 1932 – 9950 ha. Spadek dotyczył ziemi

²⁸ Tamże, s. 245–259; M. Nowak, *Aktywność polityczna hrabiów Lubieńskich z Kazimierzy Wielkiej w XIX i XX w. – wybrane problemy*, w: *Z życia politycznego szlachty i ziemiaństwa między Wisłą a Pilicą w XVI–XX wieku. Studia*, red. J. Gapys, M. Nowak, J. Pielas, Kielce 2017, s. 168.

²⁹ W. Władyka, *Działalność polityczna polskich stronnictw konserwatywnych w latach 1926–1935*, Wrocław 1977, s. 20.

³⁰ APK, AOM, sygn. 633, s. 1–6; B. Szabat, *Uprzemysłowienie dóbr ziemskich Kielecczyny na przełomie XIX i XX w. w świetle statystyk urzędowych*, w: *Aktywność gospodarcza ziemiaństwa*, s. 112–116.

³¹ M. Przeniosło, *Trudności finansowe ordynacji Myszkowskich w okresie międzywojennym*, w: *Szlachta i ziemiaństwo między Wisłą a Pilicą w XVI–XX wieku. Studia z dziejów społeczno-gospodarczych*, red. J. Gapys, M. Nowak, J. Pielas, Kielce 2008, s. 250.

niealodialnej, która podpadała pod parcelację zgodnie z reformą rolną z 1920 r.³² Innym czynnikiem była konieczność sprzedaży parceli w celu utrzymania płynności finansowej. W latach trzydziestych XX w. wiązało się to z wielkim kryzysem gospodarczym. Miarą tego jest fakt, że w 1932 r. część majątku była zagrożona licytacją, a ciężące długi wynosiły 1 863 234 zł. W wyniku zaistniałej niekorzystnej koniunktury w rolnictwie dzierżawcy nie byli w stanie płacić czynszu (w roku budżetowym 1932/33 straty z tego tytułu wyniosły 85 000 zł). Reakcją margrabiego było przejmowanie dzierżawionych dóbr pod zarząd ordynacji. Niosło to jednak za sobą konieczność inwestycji w zaniedbane folwarki. Niekorzystna sytuacja w rolnictwie, spowodowana kryzysem w dobrach ordynacji chroberskiej, była spotęgowana poprzez zarzę, jaka dotknęła uprawy zbóż i okopowych w 1932 r. W jej wyniku plon zmniejszył się o 75%³³.

Sposobu na poprawę sytuacji upatrywano w zbyciu części majątku³⁴. W kolejnych latach margrabia i Zygmunt (1901–1971), najstarszy syn Aleksandra Erwina, kontaktowali się z politykami sanacji (Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem), aby wprowadzić pod obrady sejmu wnioski o umożliwienie sprzedaży dóbr. Zabiegi te zakończyły się fiaskiem³⁵. Nadzieję na poprawę kondycji finansowej dała Wielopolskim ustawa z 1932 r. umożliwiająca sprzedaż gruntów poprzez parcelację³⁶. To pozwoliło im rok później uzyskać zgodę na parcelację 1120 ha. Działania przyniosły pewną poprawę sytuacji finansowej ordynacji; długi udało się obniżyć z kwoty 1 768 632 zł w 1933 do 1 481 169 zł w 1936 r.³⁷ Niemniej do wybuchu II wojny światowej nie udało się rozwiązać problemów finansowych ordynacji chroberskiej.

Aleksander Erwin był także czynny na innych płaszczyznach aktywności ekonomicznej. Współpracował z Fabryką Cukru i Rafinerii „Łubna i Szreniawa”. Od 1921 r. Aleksander Wielopolski był akcjonariuszem, członkiem Zarządu, a w latach 1930–1931 prezesem Zarządu Towarzystwa Akcyjnego Fabryk Cukru i Rafinerii „Łubna i Szreniawa”. Dla funkcjonowania cukrowni niezbędna była stała dostawa surowca, którą mogli zapewnić plantatorzy legitymujący się dużym areałem buraków cukrowych. W latach trzydziestych XX w. ordynacja chroberska była najwięk-

³² W skali kraju do 1924 r. rozparcelowano 863 041 ha; B. Gałka, *Ziemianie i ich organizacje w Polsce*, s. 130–131.

³³ Tamże, s. 251–252; M. Przeniosło, *Sytuacja materialna Wielopolskich z Chrobrza w latach 1918–1939*, „*Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku*” 2008, t. 5, s. 59.

³⁴ M. Przeniosło, *Sytuacja materialna Wielopolskich*, s. 54.

³⁵ M. Przeniosło, *Trudności finansowe ordynacji Myszkowskich*, s. 253–254.

³⁶ „*Dziennik Ustaw RP*” 1932, poz. 221, s. 404–405.

³⁷ M. Przeniosło, *Trudności finansowe ordynacji Myszkowskich*, s. 254–255.

szym kontrahentem tego asortymentu, zapewniając średnio blisko 340 ton ziemiopłodu³⁸. Wielopolski dostarczał cukrowni także koni oraz drewna opałowego³⁹.

Do początku lat trzydziestych XX w. Aleksander Erwin prowadził dwa młyny, gorzelnię, cegielnię, kopalnię kamienia i browar w Pińczowie oraz tartak i młyn parowy w Książu Wielkim, tartak w Chrobrzu i tartak w Kozubowie⁴⁰. Jednak w skutek światowego kryzysu gospodarczego lat 1929–1933 nie wszystkie te przedsięwzięcia zdołały utrzymać rentowność. Część została zamknięta – np. w 1932 r. tartak w Kozubowie i w 1936 r. młyn parowy w Książu⁴¹. Niektóre z przedsiębiorstw zostały zmuszone do ograniczenia produkcji. Przykładowo przed 1929 r. pińczowska gorzelnia wytwarzała średnio 1000 hektolitrów spirytusu rocznie, a w ciągu kolejnych czterech lat kryzysu produkcja spadła o 60%⁴².

Perspektywy, jakie otwierały przed nim kontakty zwłaszcza we wpływowych sferach ziemiańskich i administracji rządowej, okazały się pomocne na innym polu aktywności publicznej, tj. we wspieraniu organizacji społeczno-oświatowych. Wpisywał się tym w tradycję rodową prowadzoną od czasów jego dziadka Aleksandra, zwłaszcza w odniesieniu do szkolnictwa powszechnego. Warto wskazać, że jeszcze w czasach zaborów Aleksander Erwin był szczególnie silnie zaangażowany w działalność Polskiej Macierzy Szkolnej⁴³. W 1906 r. był prezesem jej Koła Nadnidziańskiego z siedzibą w Pińczowie. Dzięki jego staraniom w czasach Polski odrodzonej w ciągu dwóch kolejnych dekad na tym terenie (bliskim mu ze względu na tradycje rodowe, tj. wielowiekową przynależność Pińczowa do ordynacji) rozpoczęło działalność dwanaście szkół, dwie ochronki oraz osiem bibliotek⁴⁴.

Zaciekawienie kwestią oświaty wynikało z rozległych zainteresowań naukowych i kolekcjonerskich Aleksandra Erwina. W pałacu w Chrobrzu rozbudowywał odziedziczone po dziadku i ojcu wartościowe zbiory biblioteczne. Te, wraz

³⁸ E. Słabińska, *Wkład ziemiaństwa w rozwój przemysłu cukrowniczego w województwie kieleckim w latach 1918–1939*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku” 2010, t. 7, s. 223.

³⁹ APK, Cukrownia „Łubna” w Kazimierzy Wielkiej, sygn. 583, s. 7–14.

⁴⁰ APK, AOM, sygn. 938, s. 1.

⁴¹ APK, Sąd Okręgowy w Kielcach, sygn. 9814, s. 3–4; sygn. 9823, s. 2.

⁴² M. Kozaczka, *Gospodarka ordynacji rodowych w Polsce 1918–1939*, Rzeszów 1996, s. 153–169.

⁴³ Aktywnymi członkami PMS byli także inni działacze wspomnianego już SPR: Henryk Potocki, Aleksander Moes, Gabriel Godlewski; B. Szabat, *Biblioteki Polskiej Macierzy Szkolnej w guberni kieleckiej w latach 1906–1907*, w: *Spoteczność i kultura w regionie świętokrzyskim*, red. U. Oettingen, J. Szczepański, Kielce 2009, s. 92.

⁴⁴ „Gazeta Kielecka” 1906, nr 80, s. 3; 1907, nr 40, s. 1–2; B. Szabat, *Walka o szkołę polską w okresie rewolucji 1905–1907 w guberni kieleckiej*, Kielce 2001, s. 201.

z kolekcją dzieł sztuki, stanowiły niezbywalną część majątku ordynacji. W okresie międzywojennym Aleksander Erwin posiadał ponad 8 tys. wolumenów, wśród których znajdowały się starodruki, a także dzieła będące obszarem jego zainteresowań naukowych: prawa, historii, filozofii i teologii. W bibliotece ordynackiej można było także znaleźć prace z zakresu rolnictwa, ekonomii i łowiectwa⁴⁵. W Chrobrzu znajdowało się również archiwum rodzinne Wielopolskich, w którym najstarszy dokument liczył prawie sześćset lat. Rodzina bardzo rzadko udostępniała zgromadzony księgozbiór i materiały archiwalne. W dwudziestolecie międzywojennym możliwość przebadania znajdujących się tam źródeł otrzymali historycy: Szymon Askenazy, Gerard Labuda oraz Adam M. Skałkowski⁴⁶. Ich badania zostały nagłośnione w środowisku naukowym, wskazały na unikalny charakter zasobów archiwalnych, zwłaszcza w odniesieniu do epoki staropolskiej⁴⁷. Margrabia zaznaczył swoją aktywność także jako mecenas działań na rzecz konserwacji zabytków w skali kraju i regionu. Wynikało to z jego obowiązków kołatora klasztoru dominikanów w Krakowie oraz kościołów farnych w Pińczowie, Kozubowie, Kozłowie i Młodzawach⁴⁸.

Nakreślona wyżej szeroką aktywność społeczno-ekonomiczną (częściowo także i polityczną) przerwał nagły zgon Aleksandra Erwina 3 marca 1937 r. w Chrobrzu. Tam też spoczął na miejscowym cmentarzu parafialnym⁴⁹.

Podsumowując, Aleksander Erwin Wielopolski jako ordynat chrobberski podejmował liczne aktywności na gruncie społecznym, ekonomicznym, jak i patrio-

⁴⁵ M. Nowak, *Zbiory biblioteczne ziemiaństwa województwa kieleckiego w okresie międzywojennym*, „Niepodległość i Pamięć” 2018, nr 2, s. 103–105; M.B. Markowski, *Udział ziemiaństwa województwa kieleckiego w życiu kulturalno-oświatowym wsi (1918–1939)*, „Rocznik Świętokrzyski” 1993, t. 20, s. 25.

⁴⁶ A.M. Skałkowski oraz G. Labuda przebywali w dobrach chrobberskich także podczas II wojny światowej; L. Slaski, B. Thugutt, *Losy ziemian powiatu pińczowskiego w okresie okupacji 1939–1945*, w: *Ziemiaństwo polskie 1920–1945. Zbiór prac o dziejach warstwy i ludzi*, red. J. Leskiewiczowa, Warszawa 1988, s. 144.

⁴⁷ A.M. Skałkowski, *Aleksander Wielopolski*, s. 14–21; A. Herc, *Dokumenty przedrozbiorowe z Archiwum Ordynacji Myszkowskich*, „Studia Kieleckie” 1983, t. 3, s. 80.

⁴⁸ APK, AOM, sygn. 688.

⁴⁹ Ze związku z Zofią pochodziło ośmioro potomstwa: najstarszy Zygmunt Konstancy (ostatni ordynat), Maria, Alfred, Zofia, Aleksander, Alberta oraz dwójka zmarłych wkrótce po urodzeniu: Mariana i Róża. W 1926 r., po śmierci Zofii, Aleksander Erwin poślubił Helenę z hr. Broel-Plater (siostrą stryjeczną swej pierwszej żony); „Gazeta Kielecka” 1937, nr 66, s. 3; M. Przeniosło, *Wielopolscy z Chrobrza a społeczności lokalne (w świetle korespondencji rodzinnej z lat 1918–1939)*, w: *Dwór a społeczności lokalne na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, red. W. Caban, M.B. Markowski, M. Przeniosło, Kielce 2008, s. 347–348; *Korespondencja rodzinna Wielopolskich z Chrobrza (okres II Rzeczypospolitej)*, oprac. M. Przeniosło, Kielce 2009, *passim*.

tycznym. Przejawem tego ostatniego było zaangażowanie się w walkę z bolszewikami w 1920 r., gdy pełnił funkcję przewodniczącego Komitetu Obrony Państwa na terenie swojego powiatu. Odzwierciedleniem aktywności społecznej Aleksandra Erwina było zaangażowanie w rozwój oświaty, gdy pracował na rzecz Polskiej Macierzy Szkolnej. Przedostatni ordynat chroberski działał na gruncie gospodarczym, co przejawiało się m.in. pełnieniem funkcji prezesa Zarządu Towarzystwa Akcyjnego Fabryk Cukru i Rafinerii „Łubna i Szreniawa”. Artykuł nie wyczerpuje wszystkich wątków biografii Aleksandra Erwina Wielopolskiego; systematyzuje poszczególne płaszczyzny jego aktywności i epizodów z życia, wskazując na dalsze szczegółowe badania źródłowe.

BIBLIOGRAFIA (BIBLIOGRAPHY)

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Kielcach

Akta stanu cywilnego parafii rzymskokatolickiej w Chrobrzu, sygn. 89.

Archiwum Ordynacji Myszkowskich, sygn. 237, 243, 633, 646, 652, 688, 845, 938, 1445, 1602.

Cukrownia „Łubna” w Kazimierzy Wielkiej, sygn. 583.

Rząd Gubernialny Kielecki, sygn. 1894.

Sąd Okręgowy w Kielcach, sygn. 9814, 9823.

Towarzystwo Kredytowe Ziemskie w Królestwie Polskim, sygn. 30.

Urząd Wojewódzki Kielecki I, sygn. 3231.

Źródła drukowane

„Dziennik Ustaw RP” 1932, poz. 221.

Korespondencja rodzinna Wielopolskich z Chrobrza (okres II Rzeczypospolitej), oprac. M. Przeniosło, Kielce 2009.

Obrona państwa w 1920 roku. Księga sprawozdawczo-pamiątkowa Generalnego Inspektoratu Armii Ochotniczych i Obywatelskich Komitetów Obrony Państwa, red. W. Ścibor-Rylski, Warszawa 1923.

Prasa

„Czas” 1902, nr 59.

„Gazeta Kielecka” 1900, nr 73; 1906, nr 80; 1907, nr 40; 1918, nr 46; 1937, nr 66.

„Kurier Warszawski” 1913, nr 139.

„Słowo” 1903, nr 53.

Opracowania

- Gadecka K., *Działalność społeczna rodziny Broel-Platerów z Białaczowa na terenie powiatu opoczyńskiego w XX wieku*, „Studia Kieleckie” 2000, nr 6, s. 123–139.
- Gadecka K., *Życie codzienne ziemiaństwa w międzywojniu (1918–1939) na przykładzie rodziny Broel-Platerów z Białaczowa*, w: *Z życia codziennego szlachty i ziemiaństwa między Wisłą a Pilicą w XVI–XX wieku. Studia*, red. J. Gapys, M. Nowak, J. Pielas, Kielce 2010, s. 95–120.
- Gałka B., *Ziemiaństwo i ich organizacje w Polsce lat 1918–1939*, Toruń 1999.
- Gapys J., *Ziemiaństwo a Narodowa Demokracja w województwie kieleckim w latach 1918–1939*, w: *Studia i materiały do dziejów Kielecczyny*, t. 1, red. W. Caban, Kielce 1998, s. 75–109.
- Herc A., *Dokumenty przedrozbiorowe z Archiwum Ordynacji Myszkowskich*, „Studia Kieleckie” 1983, t. 3, s. 79–85.
- Kidzińska A., *Stronictwo Polityki Realnej. Partia konserwatywno-liberalna 1882–1905–1918*, Lublin 2003, praca doktorska.
- Kidzińska A., *Stronictwo Polityki Realnej 1905–1923*, Lublin 2007.
- Kłoczowski E., *Organizacje ziemiańskie*, w: *Księga pamiątkowa na 75-lecie „Gazety Rolniczej” 1861–1935*, t. 1, red. J. Lutosławski, Warszawa 1938, s. 166–176.
- Kozaczka M., *Gospodarka ordynacji rodowych w Polsce 1918–1939*, Rzeszów 1996.
- Markowski M.B., *Obywatele ziemscy w województwie kieleckim 1918–1939*, Kielce 1991.
- Markowski M.B., *Udział ziemiaństwa województwa kieleckiego w życiu kulturalno-oświatowym wsi (1918–1939)*, „Rocznik Świętokrzyski” 1993, t. 20, s. 19–33.
- Markowski M.B., *Wielopolski Aleksander Erwin*, w: *Świętokrzyski słownik biograficzny*, t. 2: 1795–1918, red. J. Szczepański, Kielce 2009.
- Moszyński J., *Z powodu obchodu żałobnego hrabiego Wielopolskiego, margrabiego Myszkowskiego*, Kraków 1902.
- Nowak M., *Aktywność polityczna hrabiów Łubieńskich z Kazimierzy Wielkiej w XIX i XX w. – wybrane problemy*, w: *Z życia politycznego szlachty i ziemiaństwa między Wisłą a Pilicą w XVI–XX wieku. Studia*, red. J. Gapys, M. Nowak, J. Pielas, Kielce 2017, s. 151–171.
- Nowak M., *Linia ordynacka Wielopolskich, margrabiów Gonzaga-Myszkowskich (do połowy XX w.) – zarys dziejów*, „Rocznik Lubelskiego Towarzystwa Genealogicznego” 2015, t. 7, s. 39–63.
- Nowak M., *Wielopolski Aleksander*, w: *Świętokrzyski słownik biograficzny*, t. 2: 1795–1918, red. J. Szczepański, Kielce 2009.
- Nowak M., *Zbiory biblioteczne ziemiaństwa województwa kieleckiego w okresie międzywojennym*, „Niepodległość i Pamięć” 2018, nr 2, s. 95–117.
- Nowak M., *Zygmunt Wielopolski jako współzałożyciel, udziałowiec i prezes Towarzystwa Drogi Żelaznej Iwanogrodzko-Dąbrowskiej*, w: *Studia i materiały do dziejów Kielecczyny*, t. 1, red. W. Caban, Kielce 1998, s. 7–23.

- Przeniosło M., *Aktywność polityczna i społeczna Wielopolskich z Chrobrza i Potockich z Chrzastowa (informacje w korespondencji rodzinnej z lat 1905–1939)*, w: *Społeczeństwo i gospodarka w regionie świętokrzyskim w XIX i XX wieku*, red. U. Oettingen, J. Szczepański, Kielce 2008, s. 241–259.
- Przeniosło M., *Sytuacja materialna Wielopolskich z Chrobrza w latach 1918–1939*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku” 2008, t. 5, s. 50–65.
- Przeniosło M., *Trudności finansowe ordynacji Myszkowskich w okresie międzywojennym, w: Szlachta i ziemianie między Wisłą a Pilicą w XVI–XX wieku. Studia z dziejów społeczno-gospodarczych*, red. J. Gapys, M. Nowak, J. Pielas, Kielce 2008, s. 249–259.
- Przeniosło M., *Wielopolscy z Chrobrza a społeczności lokalne (w świetle korespondencji rodzinnej z lat 1918–1939)*, w: *Dwór a społeczności lokalne na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, red. W. Caban, M.B. Markowski, M. Przeniosło, Kielce 2008, s. 347–356.
- Rudnicki S., *Chrześcijańsko-Narodowe Stronnictwo Rolnicze*, w: *Ziemiaństwo polskie 1795–1945. Zbiór prac o dziejach warstwy i ludzi*, red. J. Leskiewiczowa, Warszawa 1985, s. 147–211.
- Skalkowski A.M., *Aleksander Wielopolski w świetle archiwów rodzinnych*, t. 1: *Margrabiego lata przedhistoryczne 1803–1860*, Warszawa 2019.
- Slaski L., Thugutt B., *Losy ziemian powiatu pińczowskiego w okresie okupacji 1939–1945*, w: *Ziemiaństwo polskie 1920–1945. Zbiór prac o dziejach warstwy i ludzi*, red. J. Leskiewiczowa, Warszawa 1988, s. 120–196.
- Stabińska E., *Wkład ziemiaństwa w rozwój przemysłu cukrowniczego w województwie kieleckim w latach 1918–1939*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku” 2010, t. 7, s. 221–253.
- Stankiewicz Z., *Dzieje wielkości i upadku Aleksandra Wielopolskiego*, Warszawa 1967.
- Szabat B., *Biblioteki Polskiej Macierzy Szkolnej w guberni kieleckiej w latach 1906–1907*, w: *Społeczeństwo i kultura w regionie świętokrzyskim*, red. U. Oettingen, J. Szczepański, Kielce 2009, s. 91–106.
- Szabat B., *Kielce i kielczanie w czasie rewolucji 1905–1907 roku*, Kielce 2009.
- Szabat B., *Postawy polityczne ziemiaństwa w kieleckim na przełomie XIX i XX wieku*, w: *Ziemiaństwo a ruchy niepodległościowe w Polsce XIX–XX wieku*, Kielce 1994, s. 87–102.
- Szabat B., *Uprzemysłowienie dóbr ziemskich Kieleccyzny na przełomie XIX i XX w. w świetle statystyk urzędowych*, w: *Aktywność gospodarcza ziemiaństwa w XVIII–XX wieku*, red. W. Caban, M.B. Markowski, Kielce 1993, s. 111–120.
- Szabat B., *Walka o szkołę polską w okresie rewolucji 1905–1907 w guberni kieleckiej*, Kielce 2001.
- Szwarc A., *Zygmunt Wielopolski i Towarzystwo Kredytowe Ziemskie (1874–1898)*, w: *Aktywność gospodarcza ziemiaństwa w Polsce w XVIII–XX wieku*, red. W. Caban, M.B. Markowski, Kielce 1993, s. 87–98.
- Władyka W., *Działalność polityczna polskich stronnictw konserwatywnych w latach 1926–1935*, Wrocław 1977.
- Żychliński T., *Złota księga szlachty polskiej*, t. 9, Poznań 1887.

O autorze:

mgr Paweł Pryt – doktorant Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach w dyscyplinie historia.

Zainteresowania naukowe: ziemiaństwo XIX–XX w., historia regionalna międzyrzecza Wisły i Pilicy.

e-mail: pprytp@gmail.com